

М. В. Кирчанів,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та регіоназнавства Воронежського державного університету (Росія)

СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ НАЦІОНАЛ-РАДИКАЛІЗМ ЯК МАРГІНАЛЬНИЙ ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНЗИТНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано деякі проблеми політичної транзитології в Україні й Росії в порівняльній перспективі, розглянуто різні дискурси російського та українського націоналізму в його радикальній редакції, показано роль, яку відіграє політичний і етнічний націоналізм у Росії та Україні у процесах політичної трансформації.

Ключові слова: український націоналізм, російський націоналізм, радикальний націоналізм, політична ідентичність.

М. В. Кирчанов (Россия)**СОВРЕМЕННЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ НАЦИОНАЛ-РАДИКАЛИЗМ КАК МАРГИНАЛЬНЫЙ ФАКТОР ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТРАНЗИТНОГО ОБЩЕСТВА**

В статье проанализированы некоторые проблемы политической транзитологии в Украине и России в сравнительной перспективе; рассмотрены разные дискурсы русского и украинского национализма в его радикальной редакции; показана роль, которую играет политический и этнический национализм в России и Украине в процессах политической трансформации.

Ключевые слова: украинский национализм, русский национализм, радикальный национализм, политическая идентичность.

M. V. Kyrchaniv (Russia)**MODERN POLITICAL NATIONAL-RADICALISM AS MARGINAL FACTOR OF TRANSIT SOCIETY FUNCTIONING**

In the article are analyzed some problems of political transitology in Ukraine and Russia in comparative prospect; are contemplated different discourses of Russian and Ukrainian nationalism in its radical version; is shown role acted by political and ethnic nationalism in Russian and Ukraine during political transformation process.

Key words: Ukrainian nationalism, Russian nationalism, radical nationalism, political identity.

Постановка проблеми. У 1991 році після розпаду СРСР в Росії та Україні почалися процеси політичного транзиту від авторитарного радянського суспільства, державного контролю, однопартійної системи і відсутності опозиційних політичних партій до демократичних політичних інститутів та демократичних механізмів ухвалення політичних рішень. За цей період в українській, російській і зарубіжній політичних науках робилися спроби аналізу трансформаційних процесів в Росії та Україні. З другого боку, число порівняльних досліджень залишається незначним. Ця стаття є спробою проаналізувати деякі проблеми політичної транзитології в Україні й Росії в порівняльній (компаративній) перспективі. Автор не ставить перед собою мети висвітлення всіх аспектів політичної трансформації, пропонуючи зупинитися тільки на тих, що пов'язані з процесом будівництва національної держави і формування національних та нових політичних ідентичностей. Внутрішньополітична ситуація в пострадянських державах, в Україні та Росії, доводить, що чутки про смерть націоналізму є перебільшеними. У цих країнах націоналізм – не надбання історії, а реально діючий політичний чинник.

Аналіз досліджень і публікацій. Відомий американський дослідник націоналізму Крейг Калхун, аналізуючи націоналістичний феномен, пише, що серед

дослідників встановилася якась чудова фобія перед націоналізмом, який нерідко підноситься як суто негативна і деструктивна ідеологія. У такій ситуації деякі автори так не люблять націоналізм, що передрикають йому швидко кончину: «Кожного разу після спаду попередньої хвилі багато провідних вчених і представників громадської думки полегшено зітхали й поспішно оголошували недавні націоналістичні рухи просто перехідними або навіть останніми, які бачив світ» [1].

Мета дослідження: проаналізувати різні дискурси російського та українського націоналізму з метою показати роль, яку відіграє політичний і етнічний націоналізм у Росії та Україні у процесах політичної трансформації.

Основні результати дослідження. Аналізуючи націоналізм, автор виходить із двох принципів: по-перше, політичний націоналізм (принцип, за якого політичне і етнічне повинне співпадати [2]) є помірною політичною теорією й може виконувати позитивну роль; по-друге, етнічний націоналізм є маргінальною течією, яка потребує вивчення тому, що в період політичного транзиту в Україні та Росії загострилися національні суперечності й виникли умови для етнічних конфліктів.

У центрі авторської уваги в цій статті – український і російський націоналізм у радикальній редакції. Треба пам'ятати, що націоналістичні радикали – це завжди (або майже завжди) маргінали. У цій статті ми аналізу-

ватимемо ідеї саме носіїв маргінального дискурсу в українському та російському націоналізмі. З другого боку, не треба забувати, що серед і російських, і українських націоналістів існує помірна течія. У Росії представником помірної течії є, наприклад, Александр Єлісеєв [3], який іноді вживає вислови, що в рамках радикального націоналістичного дискурсу неможливо уявити. Наприклад, він вважає, що «помаранчева революція в Україні показала кризу того, що прийнято називати «російським імперіалізмом». З'ясувалося, що найактивніші, в політичному сенсі, політичні кола рішуче відштовхуються від Росії. Водночас, проросійськи орієнтовані мешканці України поведуться пасивно, не маючи адекватного політичного лідерства» [4]. Якщо для інших російських націоналістів, про яких ідеться нижче, Україна є історичною аномалією, то А. Єлісеєв дотримується думки, що «треба нарешті знайти мужність і визнати, що ми маємо справу з неусувним процесом становлення української нації» [5].

Аналізуючи націоналізм в Україні та Росії, необхідно брати до уваги ряд чинників.

По-перше, націоналізм в Україні й Росії – це не завжди український або російський націоналізм. *По-друге*, націоналізм в Україні може бути українським, російським, русинським або кримсько-татарським, а націоналізм у Росії – російським, чуваським, татарським, ерзянським *etc.* *По-третє*, розвиток націоналізму в Україні та Росії регіонально приречений і детермінований. Наприклад, існує точка зору, що західні українські території більш націоналістичні, ніж східні. У Росії ситуація ускладнюється багатонаціональною структурою населення: наприклад, у Чуваській Республіці або Республіці Татарстан можуть співіснувати російські, татарські, чуваські, ерзянські націоналісти. *По-четверте*, як в Україні, так і в Росії націоналізм є переважно інтелектуальною течією. *По-п'яте*, політичний націоналізм – помірний тенденція розвитку націоналістичного дискурсу, етнічний – радикальний. *По-шосте*, етнічний націоналізм майже ніколи не відрізняється інтелектуальною спрямованістю, оперуючи набором традиційних ідей і цінностей.

Політична ситуація в Україні та Росії характеризується двома чинниками: 1) політичний транзит далекий від свого завершення (тому демократичні політичні інститути залишаються слабкими), 2) у жодній із країн не сформувалася остаточно ні політична, ні етнічна ідентичність. Коментуючи ситуацію, український дослідник і публіцист Микола Рябчук пише, що «у нас слабка національна ідентичність. У росіян національна ідентичність слабо виявляється, перш за все, тому, що вона у них не національна, а імперська, заснована на вигаданій традиції, яка конструюється на хронотопі, що знаходиться за межами сучасної Росії. Київ, Київська Русь відіграють у цьому національному міфі важливу, фатальну роль, вони приводять до фантомних болів і підштовхують до якихось реваншистських рухів, порушують прагнення знов володіти містичним Києвом» [6].

Найважливіша риса сучасного російського та українського крайнього націоналізму полягає в тому, що націоналісти намагаються оперувати певними ідеями і концепціями, авторами яких вони не є. Російські націоналісти запозичували свої концепції у російських до-революційних націоналістів або націоналістичних теоретиків російського зарубіжжя. Українські націоналісти часто використовують концепції, які своєю появою зобов'язані європейським новим правим – політикам, які

синтезують ідеї консерватизму, європейського фашизму та націоналізму з могутнім неоязичським дискурсом. У такій ситуації і російський, і український крайній націоналізм не є доктринами чистими – з інтелектуальної точки зору. Націоналістичні концепти – це синтез традиційної правої традиції з постмодерною культурою політичної уяви та псевдоісторичної рефлексії.

Щоб не бути голослівним, наведу декілька характерних прикладів. Почнемо із сучасного українського націоналістичного дискурсу, який ми можемо спостерігати на сторінках часопису «Перехід-IV», що позиціонує себе як «журнал арійського стандарту». Розвиваючись під впливом європейських екстремістів, журнал широко використовує расову фразеологію. Наприклад, один із його анонімних авторів припускає, що розвиток Європи, як колись нордичної цивілізації, і України, як її невід'ємної частини, ознаменований формуванням якоїсь нової раси: «Нова людина відрізняється від людини попереднього типу (так би мовити, масової людини) наявністю комплексу із чотирьох основних якостей: 1. Розширена свідомість, яка дозволяє їй не лише бачити сьогоднішній день з його турботами, а й уявляти події майбутнього, здобуваючи для цього відповідні знання. Наприклад, ясно розуміти, що без відновлення природного імунітету вона та її діти приречені, і шукати практичні шляхи порятунку. 2. Розвинена воля, за допомогою якої людина не просто реагує на подразнення поточного моменту, але робить те, без чого сьогодні ще можна обійтися, але що буде життєво необхідним завтра і післязавтра. Адже одна річ – усвідомити необхідність здорового способу життя, інша – застосувати самодисципліну та реально змінити свою поведінку. 3. Вживуть не ті, що лише знають, а ті, що знають і відповідно діють. 4. Чисте, здорове тіло, здобуте цілеспрямованими і правильними зусиллями» [7].

Якщо українські національні радикали намагаються замінити традиційний для українського націоналізму помірний наратив комплексом маргінальних і екстремістських ідей, то російські націоналісти-радикали напровадять свої основні зусилля на культивування образу ворога. На думку більшості російських екстремістів, на «почесну» роль такого «ворога № 1» претендує Україна. З другого боку, для українських маргіналістів і націоналістів антиросійський наратив майже не виконує політичної ролі. У той час коли українські радикальні націоналісти не можуть позбавитися нав'язливої ідеї «нової раси», для російських націоналістів такою ідеєю є ідея все-світньої змови проти Росії, активну роль у якій, на їхню думку, відіграє Україна. Наприклад, один із провідних маргіналістів націоналістів православної орієнтації Кірілл Фролов вважає, що «ідея незалежності від Москви Західно-російської митрополії з метою поступового її підпорядкування Ватикану була вперше висунута в XV столітті відступником від Православ'я митрополитом Ісидором, вигнаним із Росії і зведеним католиками в кардинальську гідність... у католицьких колах розробляється нова ідея, покликана не допустити консолідації російського народу і посилення впливу Російської Православної Церкви... уніати визнають, що проект створення Київського патріархату був винайдений у Ватикані на протипагу Православним патріаршим кафедрам» [8].

Ця цитата є показовою для сучасного російського радикального націоналізму. З одного боку, вона розкриває його псевдоправославну спрямованість. З другого – демонструє, що у своїй націоналістичній критиці Ук-

раїни російські націоналісти продовжують оперувати тими ідеями, які були закладені в період полеміки між російськими націоналістами та учасниками українського руху в дореволюційній Росії. У той час коли українські радикали докладають чималі зусилля до модернізації українського націоналістичного нарративу і дискурсу, російські радикальні націоналісти намагаються законсервувати російський націоналістичний міф у тих формах, у яких він існував у Росії до 1917 року, і в крагах націоналістичної російської еміграції [9].

Українські націоналістичні радикали культивують комплекс наративів про особливе історичне призначення України. Ці настрої, що мають синкретичний характер, виникли після відновлення української незалежності. Вони не мають історичних аналогів в історії українського націоналізму і націоналістичного руху. Тоді як українські націоналісти у ХХ столітті обмежувалися відносно помірними ідеями створення незалежної України, вважаючи, що вона має потенціал для розвитку як регіональна центральноєвропейська держава, сучасні українські націоналісти подібними твердженнями не обмежуються. Якщо українські націоналісти 1920–1980-х років писали про політичні права і свободи, ідеї демократії та національну державність і пристойно виглядали на тлі західних політиків ліберальної орієнтації, то сучасні національні радикали пишуть про якусь особливу історичну місію української цивілізації, розбавляючи текст посиланнями на расову теорію: «Індоевропейці та семіти – це змутовані палеолітичні кроманьйонці. Останні існували в умовах абсолютної влади колективу над особистістю і мали споживацький та споглядацький спосіб життя... Принципово нова спільнота повинна була створити свою базову цивілізаційну модель на землях, найпридатніших для перших з усіх людських творчих масштабних занять – землеробства і скотарства. Все частіше твердять, що індоевропейці склалися як світова сила саме на Подніпров'ї... Позаяк ці струси і спричинені ними геологічно-ландшафтно-екологічні зміни на Подніпров'ї найдивовижнішим чином збігалися із поворотними моментами у житті планетарного людства» [10].

І для російського, і для українського крайнього націоналізму характерне нетолерантне ставлення до носіїв інших, відмінних та протилежних ідентичностей. Це неприйняття «чужого» може виявлятися в найрізноманітніших формах. З другого боку, і російські, і українські націоналісти схильні приписувати своїм націям унікальні риси, які, на їхню думку, сприяють тому, що та або інша нація, українці або росіяни, повинні домінувати в національній державі, регіоні або (крайній варіант) у всьому світі. Подібні настрої серед російських і українських націоналістичних радикалів мають різні підстави та витоки. Українські націонал-радикали орієнтуються на європейську націоналістичну традицію з її расовими наративами, нордичними і арійськими концептами. Наприклад, Сергій Васильченко та Наталя Холодна у своїй статті, яка, до речі, вийшла в рубриці «Арійський стандарт», пишуть, що «базова цивілізаційна модель світового індоевропеїзму виникла кілька тисяч років тому на Подніпров'ї... праїндоевропейці виникли в Малій Азії в середовищі пізньопалеолітичної людності – кроманьйонців. Кроманьйонці не підносили себе над оточуючим світом, жили за його законами і мали, повторимось, привласнюючий спосіб господарювання (з елементами творчості на кшталт спорудження

жител, виготовлення знарядь праці тощо). Принципова відміна індоевропейців-мутантів від їхніх попередників полягала в масштабній творчості у вигляді переорганізації оточуючого світу та синтезу його нових форм» [11].

Українські націоналісти розвивають новий націоналістичний міф, інтегруючи в контекст української націоналістичної ідеології європейські наративи нових правих, тоді як російські націоналісти продовжують експлуатувати старий націоналістичний ресурс, приділяючи значну увагу критиці всесвітньої змови проти Росії, в якій, як вони вважають, бере участь і Україна. Наприклад, уже згаданий нами вище Кірілл Фролов пише, що «нинішня Україна являє собою конгломерат староруських земель і нових територій, освоєних Росією у ХVІІІ ст., штучно зігнаних більшовиками в Українську радянську республіку. Такими регіонами є Новоросія (простір від Катеринослава [Дніпропетровська] до Одеси), Донбас (ці суперрегіони передані УРСР в 1920-ті роки, після чого вони піддалися насильницькій українізації) і Таврія (Крим), дарована УРСР Хрущовим» [12].

Подібна точка зору є дуже популярною серед російських націоналістів чи так званих істориків патріотичної орієнтації. Наприклад, Леонід Соколов на сайті з показовою назвою «Російський Донбас» в одній зі своїх статей стверджує, що «в Російській імперії до моменту Лютневої революції 1917 року ідея української самостійності не користувалася помітною популярністю серед самих українців (малоросів), хоч і впроваджувалася політичними силами, зацікавленими в руйнуванні російської держави... у вищих колах малоросійського суспільства, серед поміщиків, крупної буржуазії та інтелігенції ідея українського сепаратизму не могла знайти прихильників, бо в Російській імперії малороси разом із великоросами і білорусами склали російський народ, – отже, утворювали пануючу націю; також у цих колах досить добре розуміли, ким і для чого пропагується ідея українського сепаратизму, й з погляду своїх інтересів не бачили ніякої потреби в переході України під владу Австрії або під протекторат Німеччини» [13].

Розвиваючи цю ідею, Л. Соколов пише, що «ніяких реальних передумов для відділення України від Росії після Лютневої революції 1917 року не було. Українська національна свідомість як свідомість того, що українці є не частиною російського народу, а абсолютно окремим народом, не була властивою ні широким народним масам, ні вищим колам суспільства на Україні, а виявлялася лише у окремих представників дрібної буржуазії та інтелігенції. Але і вельми нечисленні прихильники української національної ідеї були в більшості своїй не самостійниками, а автономістами, що виступали під гаслом автономії України у складі федеральної Росії» [14].

Подібна точка зору не може бути визнана ні новою, ні оригінальною. Текст Леоніда Соколова відрізняється не просто негативним ставленням до українців, а застарілими термінами, що свідчить про органічний зв'язок російського дореволюційного чорносотенного націоналізму із сучасним російським маргінальним націоналізмом. Ідеалізація царської Росії з її офіційним нерівноправ'ям різних націй, з офіційним антисемітизмом і єврейськими погромами – це ті чинники, які підкреслюють, що сучасна критика України російськими націоналістами розвивається в рамках маргінального політичного дискурсу. З другого боку, популярність і затребуваність таких ідей у Російській Федерації не гаран-

тує того, що в майбутньому російська державність може зіткнутися не з міфічною українською загрозою, а із загрозою внутрішнього екстремізму.

Така позиція свідчить про те, що сучасним російським націоналістам не вистачає культури політичного діалогу і толерантності. Якщо українські країни націоналісти культивують новий націоналістичний міф, то російські нерідко займаються тим, що намагаються заперечувати національні нарративи українців як сусідньої нації. Подібна політика веде до зростання взаємного нерозуміння і недовіря, сприяючи формуванню негативної власне російської ідентичності. Вибудовування національної ідентичності через заперечення чужої та іншої ідентичності – не найкращий шлях для зміцнення позицій у рамках політичного дискурсу.

Європейський націоналістичний правий нарратив в українській редакції стає українським. Водночас, він підкреслює розрив деякої частини сучасних українських націоналістів з історичною традицією українського політичного націоналізму. Добровільна відмова від української національної традиції минулого є частиною проекту, покликаного сформувати і затвердити нову українську ідентичність. Глибинна помилка сучасних націоналістів-радикалів полягає в тому, що за ідейну і методологічну основу своїх теорій вони вибрали той дискурс європейської націоналістичної ідеї, який в очах більшості європейських інтелектуалів є маргінальним.

І український, і російський радикальний націоналізм нерідко оперує історичними фактами та подіями, точніше – пропонує своє розуміння історії. Але якщо для професійних істориків в Україні та Росії характерна історична рефлексія, то для радикальних націоналістів – історична спекуляція.

У чому сила й одночасно слабкість націоналістичної історичної спекуляції? Українські та російські націоналісти, не знаючи історії, розуміють, що більшість населення і в Україні, і в Росії має вельми непевне уявлення про те, як розвивався історичний процес у цих двох країнах. Такою ситуацією вміло скористалися націоналісти, які, наприклад, вважають, що «народ, що мешкав в Україні в епоху творення так званої індоєвропейської мови – чи, краще сказати, арійсько-руської прамови, – мусив мати велику духовну й біологічну силу. Підтвердженням цього є те, що протягом довгих віків цей народ колонізував великі простори Євразії, Близького і Далекого Сходу, де заклали основи могутніх імперій (Шумер, Персія, Греція, Рим) та скріпив Західну Європу. Великі походи арійсько-кімерійських завойовників до Малаїї, Індонезії, сьогоднішнього Індокитаю, на острови Японії й Філіппін, на континенти Америки, в Океанію... вони закладали основи нових культур» [15]. Тому вони пропонують набір спеціально сконструйованих ідей про події далекого минулого. Націоналісти намагаються націоналізувати історію. Саме в цьому контексті українським і російським націоналістам відкривається небувалий простір для культивування та популяризації арійського або православного, слов'янського або російського міфу.

Російські націоналісти теж пропонують націоналістичну спекуляцію замість історії. Спекулятивний характер націоналістичної інтерпретації історичного минулого виявляється в статтях деяких російських націоналістів, присвячених Україні. Ми стикаємося не з оригінальною ідеєю, а з низкою стереотипів, запозичених із дореволюційної російської і емігрантської націоналістичної публіцистики: «Українське «самостійництво» – це іден-

тичність, що будується на запереченні історичної, спільноруської ідентичності. «Самостійник» намагається довести всім, і в першу чергу собі, що він більше не росіянин, він тепер «інший». Тому сама ідея української державності будується на відриві від Русі та Росії й протиставленні їй як самоцілі. Пригнічуючи російську мову, українська держава знищує свою мову, що кодифікована київськими православними інтелектуалами XVII століття... «самостійництво», будучи сектантським явищем, має властиві сектам прийоми апологетики і вербування, специфічної демагогії» [16]. Таким чином, українські та російські націоналісти стають однаково безпорадними, коли йдеться про історичні події.

У рамках історичної спекуляції російські націоналісти не оперують історичними фактами, а намагаються пропагувати комплекс нарративів, які вписуються у характерне для них сприйняття історії. Значна частина російського політичного націоналістично орієнтованого співтовариства розглядає Україну як історичне непорозуміння: «Україна – це провінція, а українська мова – ознака провінціальності, примітивності... як тільки в Москві з'явиться нормальна влада – російська влада – так звану Україну неминуче спіткає доля самостійної Бургундії» [17]. Наведена цитата вельми красномовно свідчить про те, що значна частина представників російського інтелектуального співтовариства продовжує сприймати Україну як свою територію і не можуть відділити українські сюжети від російських, а російську історію – від української.

Висновки. Наразі залишаються неясними перспективи розвитку українського і російського радикального націоналізму. Якщо український радикальний націоналізм переживає поступову маргіналізацію, то російський – радикалізацію. З другого боку, очевидно, що Росія та Україна пішли різними шляхами і мають різний політичний досвід. У той час коли російські націоналісти обговорювали можливість та перспективи розпаду України і приєднання нових територій, українські політики набули унікального досвіду політичного діалогу. Російський радикальний націоналізм трансформується в політичний екстремізм. У цьому прихована небезпека як для Росії, так і для сусідніх незалежних держав.

Література:

1. Калхун К. Национализм. – М., 2006. – С. 68.
2. Gellner E. Nations and Nationalism. – L., 1983. Існує переклад на українську (Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. – К., 2003) і російську (Гелнер Э. Нации и национализм. – М., 1991) мови.
3. Автор дотримується принципу транслітерації російських імен тому, що, наприклад, російські імена Александр і Кирилл не є ідентичними українським Олександр та Кирило. Тому автор пише Александр і Кірилл. При написанні прізвищ автор використовував принцип прямої транслітерації: Елисеєв – Елісеєв.
4. <http://www.nationalism.org/eliseev/russ-ukr-empire.htm>
5. <http://www.nationalism.org/eliseev/russ-ukr-empire.htm>
6. Как нам быть с Россией. Круглый стол // Отечественные Записки. – 2007. – № 1.
7. Див.: Перехід-IV. – 2000. – № 1 (3).
8. Фролов К. Тень Брестской унии над Украиной. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/analit/uniaten.htm>
9. Див., напр.: Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – Нью-Йорк, 1966.
10. Васильченко С., Холодна Н. 2015 рік або невимушені роздуми навколо проблеми «кінця світу» // Перехід-IV. – 2000. – № 1 (3).
11. Васильченко С., Холодна Н. Українець: брахман, організатор, жертва... // Перехід-IV. – 2001. – № 1.
12. <http://www.otechestvo.org.ua/main/20062/711.htm>
13. <http://russdon.dn.ua/index.php?new=902>
14. <http://russdon.dn.ua/index.php?new=902>
15. Шумський С. Праісторія України та індоєвропейський міф // Перехід-IV. – 2001. – № 1 (5).
16. http://www.otechestvo.org.ua/statyi/2004_12/st_6_01.htm
17. Марочкин С. Незалежная и самостийная. – Режим доступу: http://www.zlev.ru/117/117_44.htm